

level of legal culture, to possess of system of legal attitudes and values. Police officer's legal thinking involves both setting high regulatory culture that is reflected, on the one hand, the solid normative judgments, accuracy, formalizovanosti findings, and on the other - in adherence to dogma law, holiness of spirit and the letter of the law. One of the essential features of a professional lawyer' thinking is its creative nature combined with a constant search. Professional and legal police officer's thinking has the following features as autonomy, critical legal thinking, flexibility, depth, width, consistency, speed, agility, objectivity.

Undoubtedly, this list of features of police officer's legal thinking is not exhaustive.

Keywords: legal thinking, law conscience, law culture, militia, police officer's legal thinking.

Надійшла до редакції 21.03.2013

В.М. Пальченкова

кандидат історичних наук, доцент
(Класичний приватний університет)

УДК 340.13/.14

СПІВВІДНОШЕННЯ ФОРМАЛЬНОГО ТА НЕФОРМАЛЬНОГО (ГРОМАДСЬКОГО) КОНТРОЛЮ З ТОЧКИ ЗОРУ ТЕОРІЇ ПРАВА

Досліджується проблема співвідношення загального та особливого у розумінні формального та неформального (громадського) контролю як різновидів соціального контролю, що надає можливість зрозуміти ті закономірності, що покладені в основу функціонування такого складного явища, як соціальний контроль, ліквідувати відчуження між цілісним його розумінням.

Ключові слова: держава, неформальний контроль, соціальний контроль, суспільство, теорія права, формальний (общественный) контроль.

Постановка проблеми. В юридичній літературі соціальний контроль розглядається в широкому та вузькому сенсах. У широкому сенсі, під ним розуміють суспільну систему, що склалася історично, котра впливає на суб'єкт – соціальну групу, колектив, особу, і спрямована на організацію його діяльності в межах прийнятих у суспільстві правил, норм і соціальних цінностей, що виражають суспільні інтереси [1, с. 124]. Однак означене розуміння, хоча й широкі за змістом, проте воно не розкриває всіх аспектів цього поняття. У змісті соціального контролю виділяють управлінський, соціологічний та психологічний, правовий аспекти [2, с. 13]. Соціальний контроль представляє систему суспільних і державних механізмів, шляхом яких підтримується рівновага, стабільність і суспільний порядок. Соціальний контроль підрозділяється на державний (формальний) і громадський (неформальний). Диференціація соціального контролю на формальний і неформальний демонструє закономірність, котра залишає за сферою права лише формальний контроль, а неформальні засоби соціального контролю претендують на, щонайбільше, те, щоби бути предметом правового унормування. Це збіднює можливість суспільства впливати на відносини, котрі

вже стали предметом правового унормування: державна служба, система юстиції, пенітенціарна система тощо.

Метою статті є необхідність виявлення співвідношення соціального формального та неформального (громадського) контролю в юридичному розумінні, враховуючи системний зміст цього явища в цілому. Для цього необхідно визначити не лише формальну, але й змістовну різницю між загальним та особливим у формах соціального контролю. За гіпотезою, можна знайти лише номінальну різницю між ними. Перевірити слушність цієї гіпотези складає основне завдання дослідження.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Означене питання слабо досліджене в літературі з теорії права. У останній переважають дослідження загального порядку, зокрема, дослідження О.І. Рябка та Є.О. Цишковського. У різний час питанням про поняття соціального контролю в юридичному розумінні займалися І.Е. Агабалієва, О.Ф. Андрійко, Г.М. Грошев, К.Є. Ігошев, В.Г. Румянцева та інші. Втім, у публікація означених авторів не вдалося уникнути невизначеності, котра характерна формальному розумінню соціального контролю в праві й одночасного використання інших соціальних норм як засобів здійснення соціального контролю через право. Існуюча класифікація видів соціального контролю включає такі критерії, котрі або дублюють один одного, або суперечать самому змісту соціального контролю, як у праві, так і взагалі. Що ж стосується співвідношення форм соціального контролю контролю, то наявні дослідження взагалі не торкаються цього питання. Все це вказує на необхідність дослідження проблеми на рівні загальнотеоретичного узагальнення.

Виклад основного матеріалу. На перший погляд співвідношення формального та неформального соціального контролю здійснюється за відносно безхмарним сценарієм. Себто формальний не може існувати без впливу або сприйняття неформальним, а останній підстраховується формальним і також зазнає його впливу. Але є й менш помірковане сприйняття цього процесу. Зокрема, С. Пезович більше вбачає в них конкуренцію, зіткнення. На його думку, формальні інституції стримують неформальні, але терплять невдачу в спробах змінити їх; формальні правила прямо конфліктують із неформальними; формальні правила або ігнорують або нейтрально сприймають неформальні; формальні правила «співпрацюють» із неформальними лише тоді, коли держава легітимізує їх, що часто відбувається спонтанно; у тому випадку, коли формальні правила конфліктують із неформальними, що превалюють, то це дуже збільшує витрати на стимулювання дотримання, виконання або застосування формальних правил, а це, кінець-кінцем, впливає на добробут суспільства [3, р. 170-171]. Справді, ідея гармонії між формальним і неформальним соціальним контролем є утопією, а спроба надати перевагу якомусь означатиме штучні очікування, котрі не справдяться, оскільки ефективність формального контролю залежить від ступеня узгодженості з неформальним, а низька ефективність формального контролю означає суттєву його різницю з нормативним змістом неформального.

На думку О.Г. Данильяна, сутність нового підходу до соціального контролю мусить полягати в зміні ступеня впливу держави та інститутів громадянського суспільства на всі соціальні процеси. Оптимальною, на погляд дослідника, можна вважати таку конструкцію соціального контролю, коли взаємодія між державою та інститутами громадянського суспільства відбувається за синергетичним станом, що дозволить максимально ефективно використовувати всі ресурси суспільства [4, с. 227]. Проте, з нашої точки зору, поєднання формального й неформального контролю, очевидно, слід бачити в закономірності поєднання організації і самоорганізації. Державний (формальний) соціальний контроль здійснюється на засадах організації. Наприклад, Л.А. Корунчак із цього приводу зазначає, що якщо для держави першочергове значення має фактор дисциплінарного впорядкування соціальних структур, то для окремої особистості важливо мати можливості, які дозволяють їй реалізовувати свою потребу в свободі, тому оптимальний рівень збалансування правової системи має базуватись на розумному співвідношенні процесів організації та самоорганізації. Різноманітність такого співвідношення при створенні джерел права надає можливість, з одного боку, державі – забезпечувати належний рівень правопорядку в країні, а з іншого боку, особистості – вільно розвиватися, проявляти себе в суспільстві, поєднуючи свободу кожного зі свободою всіх [5].

У сучасному світі дуже важко знайти суто нормативні суспільства. Більш реалістично знайти нормативні суспільства, у яких неформальний соціальний контроль домінує у визначенні основних життєвих орієнтирів. Типово для країн, що розвиваються або транзитивної економіки, таких як Україна та РФ, усе ще перебувають у процесі інституційного оформлення або реформ. У таких країнах формальні інститути зазнають стагнації розвитку, а формальні правила, що існують або використовуються як запасних шлях, або вихолощуються неформальними правилами, прихованими правилами або персональними зв'язками, що все сильніше поширюються. Але це характерне не лише таким типам держав. А. Грейф, застосувавши теорію ігор та історичний метод показав, що магрибські торговці в середні віки використовували заокеанських агентів для торгівлі на великі відстані за відсутності юридичних контрактів і основували свої відносини лише на силі репутації. Сила угоди, основаної на репутації спиралася на колективні покарання, котрі виявлялися у втраті довіри до порушника й неможливості або ускладненості ведення ним в подальшому ефективної торгової діяльності. Цей тип колективних санкцій сприяв неформальному об'єднанню – «бізнесові мережі членів, які належали до однієї етичної чи релігійної системи» [6, р. 59]. Це приклад того, що історично неформальний соціальний контроль превалює над формальним, що останній багато в чому залежить від попереднього.

Між формальними та неформальними нормами трапляються конфлікти. Це закладено в їхній природі, а тому означене явище цілком закономірне. Самим неефективним рішенням є те, коли формальні правила непопулярні й витратні в їхньому застосуванні. Коли чиновники або керівники організацій сприймають формальні правила як додаток до своєї інтересів,

інші особи можуть сприймати неформальні правила як засіб для того, щоб «розсунути прутья залізної клітки» формальних організаційних правил. Неправильно оцінювати таку реакцію як девіантну поведінку, оскільки брак легітимності має породжувати відповідну реакцію з боку населення або кола осіб, на яких розраховані формальні правила.

Від чого залежить конфліктність чи узгодженість форм соціального контролю? Це питання ще тільки має отримати достойного дослідження, сподіваємося, ґрунтованого на значному емпіричному матеріалі. Нині ж можна зауважити про те, що вже відомо. Поєднання формального й неформального соціального контролю на рівні конфлікту, пов'язане, як правило, з державним управлінням або організацією, коли силовий сценарій правил нав'язується на невзаємних засадах, тобто коли одні учасники суспільних відносин отримують все чи більше, а інші нічого чи менше, при цьому їхні внески в отримання кінцевого результату нерівні або несхожі. Узгодженість, зазвичай, існує на рівні соціальної самоорганізації, коли державне управління лише нормативно оформлює правила, що склалися, при цьому не тягне звично «ковдру на себе», а намагається виважити паритет інтересів на тих засадах, на яких ці правила склалися на рівні самоорганізації. Такий формат державного творення норм, на жаль, можливо досягнути рідко, оскільки не слід забувати, що інтереси особи, суспільства та держави часто конфліктують. Звідси необхідно розуміти, що ідея гармонізації засобів формального та неформального соціального контролю – це процес, а не ідеальний результат, до якого варто прагнути. С.О. Терепещий та К.А. Бондар, аналізуючи досвід функціонування розвинутих демократій, підкреслити, що саме концентрація державної влади, тобто порушення рівноваги в системі «держава-суспільство», а не владні відносини самі по собі, є передумовою маніпулювання демократичними цінностями, що у свою чергу веде до невиправданого втручання держави в гуманітарні та соціально-економічні відносини, а також спричиняє домінування чиновницького апарату над інституціями суспільства. Запобіжником державного авторитаризму є громадський контроль [7, с. 204].

Позбувшись утопізму в цьому питанні не слід удаватися до іншої крайності – фрустрації, тобто розуміння ситуації як неминучого домінування державного управління над недержавною сферою соціального контролю. Вони як стрижні однієї системи приречені на взаємодію, і коли одна підсистема суттєво ігнорує іншою виникає криза, у наслідок якої руйнуються або змінюються обидві. Відтак, державний та громадський контроль приречені на взаємодію, а в іншому випадку було би неможливим існування суспільства або держави як відносно самостійних суб'єктів суспільних відносин.

Наступна думка щодо співвідношення формального та неформального соціального контролю, яку можна згенерувати із загального бачення проблеми. У більшості суспільств приблизно на 70-95% (різні оцінки) соціальний контроль здійснюється за рахунок самоконтролю. І чим вище в членів суспільства розвинутий самоконтроль, тим менше цьому суспільству потрібно вдаватися до зовнішнього контролю, і, навпаки, чим слабший са-

моконтроль, тим більш жорстким має бути зовнішній контроль. Іноді виникає парадоксальна ситуація, диктатура встановлювалася немовби задля блага громадян, з метою навести порядок, але звиклі підкорятися примусовому контролю громадяни не розвивають внутрішній контроль, вони деградуєть як соціальні істоти, – зникає здатність брати на себе відповідальність і поводитись згідно з раціональними нормами. Але цей самоконтроль не виникає на нормативно пустому місці. Удавану пустоту займають неформальні соціальні норми. Вони і є основним будівельним матеріалом для формальних норм. Самоконтроль тримається на принципі взаємності, коли люди намагаються не шкодити іншим задля власної безпеки, не лише побоюючись формального інституційного примусу, але й помсти з боку скривдженого та не аби якого резонансу з боку найближчого соціального оточення, котре є основним неформальним нормативним середовищем.

У цьому контексті питання треба наново переглянути проблему відмежування права від інших соціальних норм. Не абияку корисну роль у цьому може відіграти теорія соціального контролю. Якщо проаналізувати всі критерії відмежування права від інших соціальних норм, то їх слід було би скоротити із семи до одного [8 с. 47-48]. Єдиним важливим критерієм відмежування права від інших соціальних норм є їхній інституційний характер, що пов'язаний із державою. Звідси і їхня формальна визначеність у державних актах, забезпеченість державним примусом і владний характер. Відповідно, соціальні норми також мають всі ці риси, але їхній примусовий та владний характер виходить не з державної влади, а влади, котру мають соціальні інститути громадянського суспільства над індивідом. Примусова сила неформальних соціальних норм також виходить із відповідних соціальних інститутів, сім'ї, сусідства, професійного колективу, церкви, синагоги тощо.

Залишається лише визначити моделі, за якими взаємно функціонують формальний і неформальний соціальний контроль. Моделювання типів громадянського контролю за діяльністю держави одне з дискусійних питань. Його антиподом буде питання державного контролю над суспільством. Втім, ми не будемо розглядати останнє, оскільки тематика нашого дослідження має зосереджуватися на попередньому аспекті взаємодії офіційного та неофіційного соціального контролю. Існує опозиційний тим взаємодії між державою та громадськими інститутами. Він передбачає такий формат відносин, коли громадські інституції не приймають участі в складі громадських рад, дорадчих та консультативних органів, а будують свої відносини як антипод чинній державній політиці в певній сфері. Для цього вони звертаються до державних органів із запитами, скаргами, пропозиціями тощо, представляють інтереси громадян в судах, у яких розглядаються позови або скарги на діяльність (бездіяльність) чиновників, ініціювати перевірки державних органів і установ. Але все вони здійснюють не на владній основі. Хоча законом і передбачається обов'язкова реакція з боку держави на таку діяльність громадян та громадських організацій, однак, немає гарантій, що це буде здійснене так, як цього вимагають або бачать останні. Другий тип взаємодії формального та неформального соціального контро-

лю виражається не в опозиційному виді. Хоча це досить умовно, оскільки навіть будучи в якості спостережної, громадської, дорадчої структури вони мають виконувати відому опозиційну функцію. У цьому типі взаємодії громадські інституції або представники входять до складу громадської, спостережної рад, дорадчого або консультативного органу.

З цієї класифікаційної групи виростає паралельна група, котра виявляється в тому, що тип взаємодії проявляється в спільному прийнятті рішень разом із державним органом. Тут неформальний соціальний контроль проявляється лише в тому, що громадська частка органу контролює чиновницьку, але це тільки за умови, що вона не зростеться з останньою, виконуючи свою роль номінально. І все ж, у цілому такий спосіб взаємодії візуально розчиняє неформальний контроль у формальних засобах соціального контролю, втім, функція його може залишатися, хоча й перевірити її складно. Інший тип не передбачає прийняття участі в спільному винесенні рішень. Навпаки, громадські інституції намагаються протидіяти незаконним, відповідно до їхнього тлумачення, несправедливим, занадто витратним, непродуктивним, на їх думку, рішенням. Він схожий на опозиційний тип, але вказаний виходить із нього. Його зміст проявляється в критиці державної діяльності як одного з видів неформального соціального контролю. Однак акцент тут зроблений не на векторі діяльності контролюючого суб'єкта, а на процедурі й стратегії такої діяльності. Фактичною різницею цього типу від попереднього полягає в тому, що громадськість не розділяє в прийнятому рішенні відповідальності з державним органом. Втім, навіть не опозиційний тип передбачає можливість того, коли громадськість, котра приймає участь в роботі державного органу не розділяє відповідальність із державним органом, оскільки останній ігнорує їх зауваження, однак, вони не розділяють відповідальність із державним органом лише тоді, коли вони повідомляють суспільство через засоби масової інформації, зібрання або в інший спосіб, що всі намагання вплинути на чиновників не увінчалися успіхом. Такий розголос буде проявом неформального соціального контролю над державним органом.

Зрозуміло, що не можна оминати увагою такі види поєднання формального та неформального соціального контролю як процедури примирення, котрі використовуються в концепції відновного правосуддя. Власне кажучи, історична традиція вказує нам на те, що це не лише концепція та новітня практика в західних демократіях. Цій формі здійснення порозуміння в громаді або міжплемінних контактах налічує тисячі років. Підхоплена у середовищі правознавців концепція відновного правосуддя все частіше веде до того, що всі автори обов'язково знаходять у історії свої правових систем приклади відновного правосуддя [9, с. 14-15].

Висновок. Співвідношення формального та неформального соціального контролю дає можливість зрозуміти ті закономірності, які покладені в основу функціонування цього складного явища. Історично вони співіснували в протиборстві, оскільки формальний контроль постійно завойовував силовими методами нішу неформального соціального контролю. Надання переваги формальному соціальному контролю породить штучність ситуа-

ції, у якій формальний контроль не зможе бути ефективним і не занадто витратним, оскільки ефективність формального контролю залежить від ступеня узгодженості з неформальним, а низька ефективність формального контролю означає суттєву його різницю з нормативним змістом неформального.

Склалося так, що правознавці більш цікавляться формальним соціальним контролем, не надаючи належної уваги неформальним нормам і відносинам. Але останні можуть бути корисними для виявлення закономірностей ефективності права, з'ясуванні питань правосвідомості тощо. Не слід забувати про наявність кореляції між соціальними мережами та соціальним контролем, відповідно до якої більш щільні зв'язки в соціальних мережах зумовлюють домінування неформального соціального контролю над формальним. Неформальні соціальні мережі допомагають членам соціальних груп колективними діями вирішувати спільні проблеми та забезпечувати публічне благо, вони також надають сили неформальним правилам соціальної поведінки. Важливо зауважити, що в правознавстві історично склалося так, що єдиним важливим критерієм відмежування права від інших соціальних норм є їхній інституційний характер, що пов'язаний із державою. Звідси і їхня формальна визначеність у державних актах, забезпеченість державним примусом і владний характер. Очевидно, що соціальні норми мають всі ті риси, що й право, але їхній примусовий та владний характер виходить не з державної влади, а влади, котру мають соціальні інститути громадянського суспільства над індивідом. Примусова сила неформальних соціальних норм також виходить із відповідних соціальних інститутів, сім'ї, сусідства, професійного колективу, церкви тощо.

Залишається вельми перспективним для дослідження питання моделей співвідношення формального та неформального соціального контролю. Ті типи моделей, котрі ми виділили може бути розширено за рахунок більш ретельного вивчення практики взаємодії формальних та неформальних засобів соціального контролю.

Бібліографічні посилання

1. Игошев К.Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения: [учебное пособие] / К.Е. Игошев. – Горький: Изд-во ГВШ МВД СССР, 1974. – 168 с.
2. Цишковский Е.А. Позитивная и перспективная юридическая ответственность в системе социального контроля: автореф. дис. на соиск. уч. степени канд юрид. наук: спец. 12.00.01 / Евгений Александрович Цишковский; Нижегородская академия МВД России. – Нижний Новгород, 2003. – 33 с.
3. Pejovich, S. The Effects of the Interaction of Formal and Informal Institutions in Social Stability and Economic Development / S. Pejovich // Journal of Markets & Morality. – 1999. – Vol. 2. – Num. 2. – P. 164-181.
4. Данильян О.Г. Деякі проблеми соціального контролю у сфері правового виховання в перехідному суспільстві / О.Г. Данильян // Вісник Національної юридичної академії імені Ярослава Мудрого. – 2011. – № 10. – С. 225-227.
5. Корунчак Л.А. Самоорганізація в процесах створення джерел права: різноманітність прояву / Л.А. Корунчак [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <http://intkonf.org/korunchak-la-samoorganizatsiya-v-protsehah-stvorenniya-dzherel-prava-raznomanitnist-proyavu/>
6. Greif A. Institutions and the Path to the Modern Economy / Avner Greif. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – 526 p.

7. Терепищій С.О., Боднар К.А. Механізми громадського контролю за реалізацією освітньої політики України / С.О. Терепищій, К.А. Боднар // «Гілея: науковий вісник»: Збірник наукових праць. – К., 2011. – Вип. 49 (7). – С. 201-215.

8. Мохонько А.В. Місце норм права в системі соціальних норм / А.В. Мохонько // Держава і право: Збірник наук. праць. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Юридичні і політичні науки. – 2010. – Вип. 48. – С. 44-49.

9. Костицький М.В. Відновне правосуддя в контексті правової політики в Україні / М.В. Костицький: матеріали міжнародної конференції [«Формування української моделі відновного правосуддя»], (Київ, 10-11 лютого 2005 р.). – К.: «Український центр порозуміння», 2005. – С. 12-16.

Пальченкова В.Н. Соотношение формального и неформального (общественного) контроля с точки зрения теории права. Исследуется проблема соотношения общего и особенного в понимании формального и неформального (общественного) контроля как разновидностей социального контроля. Это дает возможность понять те закономерности, которые положены в основу функционирования такого сложного явления как социальный контроль, ликвидировать отчуждение в целостном его понимании.

Ключевые слова: государство, неформальный контроль, общество, социальный контроль, теория права, формальный (общественный) контроль.

Palchenkova V.M. Correlation of formal and informal (social) control in terms of legal theory. The author found the correlation of formal and informal social (public) control in legal sense based on a systematic content of this phenomenon as a whole. Not only formal but also substantive difference between general and specific forms of social control is determined.

The correlation of formal and informal social control allows to understand the regularity that are the basis for the functioning of this complex phenomenon. Historically they coexisted in the confrontation as formal control ever won by force the niche of informal social control. Providing the benefits of formal social control will generate artificial situation in which formal control can not be effective and not too costly, since the effectiveness of formal control depends on the degree of compliance with informal and formal control of the low efficiency means significant difference with its informal normative content.

Lawyers more interested in formal social control, without giving due attention to the informal norms and relations. But the latter can be useful for identifying patterns of efficiency law, clarifying the issues of sense of justice and so on.

Social norms have all the features as the law, but their coercive and overbearing character does not come from government, and government who have the social institutions of civil society over the individual. Forced power of informal social norms are also obtained from the corresponding social institutions of family, neighborhood, professional staff, churches and more.

In jurisprudence historically the only important criterion for distinguishing law from other social norms is their institutional nature, which is associated with the state. Hence their formal certainty in government regulations, availability of state coercion and imperious character.

Keywords: the state, informal control, society, social control, theory of right, formal (public) control.

Надійшла до редакції 25.03.2013